

A N N A L E S
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN-POLONIA

VOL. VI, 14

SECTIO FF

1988

Instytut Filologii Polskiej Wydziału Humanistycznego UMCS

M a r i a W O J T A K

**O funkcjonowaniu form rozkaznika jako wykładników
honoryfikatywności w tekstach wybranych dramatów**

О функционированию форм повелителя как показателя грамматического
способа выражения вежливости в содержании избранных драм

On the Functioning of Imperative Forms as Honorificity Exponents in Selected
Dramas

Honoryfikatywność pojmowana jako dodatkowy komunikat informujący o towarzysko-społecznej relacji między nadawcą i odbiorcą tekstu ma w języku polskim rozmaite wykładniki językowe.¹ Relacje owe są więc z reguły określane za pomocą elementów leksykalnych lub gramatycznych. O ich charakterze można ponadto komunikować posługując się środkami stylistycznymi. Wybór stylu (oficjalny, potoczny) niesie zwykle informację o typie więzi łączących uczestników aktu komunikacji.² R. Huszcza, przyjmując za A. Weinsbergiem, że kategorią gramatyczną jest „każde rozróżnienie znaczeniowe, obowiązujące dla danej części mowy”³, proponuje, by zaimki osobowe i czasowniki traktować jako te części mowy, dla których rozróżnienie stopni honoryfikatywności jest w polszczyźnie obligatoryjne. Zaimki osobowe

¹R. H u s z c z a : *Czy honoryfikatywność jest w języku polskim kategorią gramatyczną?* [w:] *Język - teoria - dydaktyka. Materiały IV Konferencji Młodych Językoznawców - Dydaktyków*, Kielce 1980, *O gramatyce grzeczności*, „Pamiętnik Literacki” 1980, z. 1, s. 175-186.

²H u s z c z a : *O gramatyce ...*, s. 176.

³*Ibid.*, s. 179.

i czasowniki w trybie oznajmującym czy pytającym mogą być używane jako wykładniki dwu poziomów honoryfikatywności, eksponują więc poufałość lub dystans. Na bardziej subtelne wyrażanie relacji między mówiącym i słuchaczem pozwalają natomiast formy rozkaznika.⁴

Honoryfikatywność jest więc w języku polskim ściśle związana z kategorią osoby.⁵ Gramatyzuje się także w formie *vocativu*, który, zgodnie z koncepcją Z. Topolińskiej, stanowi samodzielną kategorię gramatyczną informującą między innymi o relacji społecznej między uczestnikami aktu komunikacji.⁶

Aparat pojęciowy, za pomocą którego można by opisywać interesujące nas zagadnienia, nie został jeszcze precyzyjnie opracowany. Brak też zgody między badaczami zarówno co do zakresu form, jakie należy uwzględnić w analizach, jak i sposobu ich charakterystyki.⁷ Przyjmujemy więc za R.

⁴H u s z c z a : *Czy honoryfikatywność...*, s. 53 i *O gramatyce grzeczności...*, s. 186. Autor ma rację tylko częściowo. Miesza bowiem wykładniki fleksyjne z syntaktycznymi. Zwrócił mi na ten fakt uwagę Profesor Andrzej Lewicki. Formy reprezentujące w ujęciu R. Huszczy czwarty poziom honoryfikatywności mogą się realizować na kilka sposobów: *Będzie pan łaskaw pisać; Bądź łaskaw pisać*. Wartość honoryfikatywna drugiej z tych form może być, jak się wydaje, zmieniana sytuacyjnie. Wykładniki honoryfikatywności mogą się też realizować w postaci aktów mowy (rozkazów, prośb bezpośrednich i pośrednich). Por. dla przykładu przytaczane przez R. L a k o f f (w artykule *Język a sytuacja kobiety* [w:] *Język w świetle nauki*, Warszawa 1980, s. 257) następujące zdania: a. *Zamknij drzwi*. b. *Zechciej zamknąć drzwi*. c. *Czy możesz zamknąć drzwi?* d. *Czy zechciałbyś zamknąć drzwi?* e. *Czy nie zechciałbyś zamknąć drzwi?*

⁵Rozpatrując wspomniany aspekt funkcjonowania kategorii osoby, T. R i t t e l posługuje się terminem osoba subiektywna pisząc, że „o rozróżnieniach subiektywnych decyduje starszeństwo, grzeczność lub podkreślanie dystansu społecznego”. Por. *Kategoria osoby w polskim zdaniu*, Warszawa-Kraków 1985, s. 76.

⁶Z. T o p o l i Ń s k a : *Vocativus – kategoria gramatyczna* [w:] *Otázky slovanské syntaxe*, cz. 3, Brno 1973, s. 271, 272. Por. też H u s z c z a : *O gramatyce grzeczności...*, s. 183–184; W. L u b a ś : *Słowiańska socjolingwistyka porównawcza. Możliwości badawcze*, „Poradnik Językowy” 1983, z. 4, s. 214, gdzie autor pisze: „wokatiwy oznaczone morfologicznie są nacechowane wyższym stopniem prestiżu należącego odbiorcy niż wyrażone mianownikami”; R i t t e l : *Kategoria osoby...*, s. 208.

⁷Por. uwagi K. O ż o g a w artykule *Zwroty grzecznościowe współczesnej polszczyzny mówionej* [w:] *Język. Teoria – dydaktyka. Materiały VIII Konferencji Młodych Językoznawców – Dydaktyków, Karpacz 3–6 III 1983*, Kielce 1987, s. 83. Z prac, które nie zostały uwzględnione w tym opracowaniu, na uwagę zasługuje książka E. T o m i c z k a : *System adresatywny współczesnego języka polskiego i niemieckiego. Socjolingwistyczne studium konfrontatywne*, Wrocław 1983. Autor proponuje termin formy adresatywne i w swojej książce opisuje system adresatywny, na który, w jego ujęciu, składają się wszelkie wypowiedzi performatywne złożone z form zaimkowych lub ich ekwiwalentów w postaci kategorii osobowej *verbum finitum*, form nominalnych i atrybutywnych, które służą nadawcy do nawiązania kontaktu językowego z odbiorcą, podtrzymywania tego kontaktu

Huszczą termin honoryfikatywność w rozumieniu podanym na początku artykułu. Traktujemy honoryfikatywność jako typ informacji, który może się w polszczyźnie gramatyzalizować w rozmaity sposób. W tym sensie będziemy dalej mówić o kategorii honoryfikatywności. Językowe wykładniki tej relacji mogą być w utworach literackich wykorzystywane jako istotne składniki ich stylu. Opis przebiegu procesów stylistycznego przystosowania, stylistycznej akomodacji⁸ owych form stanowić będzie główny przedmiot naszych rozważań. Ze względu na rozmiary publikacji musimy się ograniczyć do analizy jednego tylko typu wykładników honoryfikatywności i kilku wybranych tekstów artystycznych. Skupiamy więc uwagę na rozkazniku i formach, które mu towarzyszą, Ilustrację wywodów zaś stanowić będzie materiał zebrany z kilku komedii XVII-wiecznych, tekstu W. Bogusławskiego *Cud czyli Krakowiaki i Górale*⁹ i *Wesela* S. Wyspiańskiego.

Dramaty stanowią, jak wiadomo, specjalny typ utworów artystycznych. Pozbawione nadrzędnego podmiotu mówiącego, organizującego akcję, naśladują naturalne sytuacje komunikacyjne w większym zakresie, niż czynią to na przykład niektóre typy tekstów prozatorskich. Brak narracji staje się poza tym przyczyną wprowadzenia do dialogów wszelkich językowych wyznaczników relacji między ich uczestnikami. Grzeczność, uprzejmość, rozmaite odcienie poufałości czy oficjalności są w związku z tym zakodowane przede wszystkim w tekstowych eksponentach kategorii honoryfikatywności. Zaczniemy zatem od szkieletowej charakterystyki sposobów realizowania się wspomnianej kategorii w wybranych komediach XVII-wiecznych. Aby opisać procesy akomodacyjne tej kategorii, musimy najpierw pokazać schemat jej wykładników realizowanych w tym czasie w polszczyźnie. Hipotetyczna rekonstrukcja poziomów honoryfikatywności, wyrażanych za pomocą rozkaznika, przedstawia się w naszym ujęciu następująco¹⁰:

i do określenia statusu społecznego wobec adresata (s. 45). Zastrzeżenia do ujęcia, a zwłaszcza sposobu pojmowania performatywności form adresatywnych zgłosił w recenzji M. K a w k a . Por. „Język Polski” 1986, z. 1, 2, s. 119–125.

⁸O akomodacji systemu gramatycznego do potrzeb procesów stylistycznych zachodzących w tekstach języka pisze T. S k u b a l a n k a w artykule *Założenia gramatyki stylistycznej* [w:] *Typy opisów gramatycznych języka. Materiały polsko-czeskiej sesji naukowej. Jabłonna 15–17 XI 1983*, red. M. Basaj, Wrocław 1986, s. 142–149.

⁹Tytuł podaję zgodnie z jego brzmieniem w pierwodruku, gdyż korzystam z tej wersji tekstu. Por. *Cud czyli Krakowiaki i Górale* wydane z rękopisu Wojciecha Bogusławskiego w Berlinie 1842 r.

¹⁰Schemat ten można potraktować jako jedną z językowych realizacji staropolskiego modelu grzeczności (pojęcie zdefiniowane przez K. O ż o g a . Por. *Zwroty grzecznościowe...*, s. 84. (Por. też J. L a l e w i c z : *Retoryka kategorii osobowych. Zarys problematyki* [w:] *Tekst i zdanie. Zbiór studiów*, red. T. Dobrzyńska i E. Janus, Wrocław 1983, s. 273. Sche-

Poziom honoryfikatywności	Realizacja językowa	Typ relacji
I	pisz	Wyraża poufalość, bezceremonialność wynikającą zarówno z symetrycznych, jak i niesymetrycznych relacji między Nadawcą i Odbiorcą.
II	pisz + (Wasza Mość, Jejmość, Waćpan, Wasze, Waszeć ...)	Akcentuje pewien stopień poufalości w analogicznych warunkach. ¹¹
III	piszcie lub piszcie + (Waść, panie, W Panie ...)	Wyraża dystans związany ze starszeństwem, godnością adresata lub z jego niską rangą społeczną. ¹²
IV	niech (Jaśnie Wielmożny Pan, pan...) pisze	Wyraża dystans, szacunek wobec adresata wysoko postawionego w hierarchii społecznej.

Formy rozkaznika wynotowane z komedii pt. *Marancyja*, niezbyt liczne dodajmy, realizują jedynie dwa pierwsze z pokazanych w tabeli poziomów honoryfikatywności. Można więc mówić o selekcji obejmującej: a) wykładniki wyższych poziomów, co wiąże się z typem bohaterów, gdyż nie ma wśród nich osób wysoko postawionych w hierarchii społecznej, b) eksponenty tej kategorii charakterystyczne dla języka ludowego, mimo że rodowód społeczny niektórych postaci usprawiedliwiałby obecność wspomnianych

mat został opracowany na podstawie następujących publikacji J. Ł o ś : *Od „ty” do „pan”*, „Język Polski” 1916, z. 1, s. 5–6; Z. K l e m e n s i e w i c z : *Pan i obywatel*, „Język Polski” 1946, z. 2, s. 36; A. Z a r ę b a : *Czasowniki określające sposób zwracania się do drugiej osoby*, „Język Polski” 1974, z. 5, s. 380; T. R i t t e l : *Kategoria osoby w polskim zdaniu*, Warszawa–Kraków 1985, s. 80–81; H. S a f a r e w i c z : *Polszczyzna XVIII wieku w podręczniku gramatyki polskiej M. Siemiginowskiego* (Kijów 1791), Wrocław 1971. Ważną podstawę uogólnień stanowią też analizy funkcjonowania form rozkaznika w *Pamiętnikach Paska* opracowane przeze mnie jako artykuł pt. *Grzeczność po staropolsku w świetle „Pamiętników” J. Ch. Paska*. W tekście tym podaję obszerniejszą literaturę przedmiotu. Patrz „Poradnik Językowy” 1989, z. 8, s. 528–533.

¹¹K l e m e n s i e w i c z : *Pan i obywatel...*, s. 36; R i t t e l : *Kategoria...*, s. 81. W *Pamiętnikach Paska* zwracają się tak do siebie przedstawiciele warstwy szlacheckiej. Formy te pojawiają się także w replikach kierowanych do reprezentantów szlachty przez króla lub wysokich rangą urzędników. Zob. W o j t a k : *Grzeczność po staropolsku...*, s. 529.

¹²Ł o ś : *Od „ty”...*, s. 6; Z a r ę b a : *Czasowniki...*, s. 380. Do Paska w ten sposób zwracają się król i wojewoda. Pasek używa formy 2. os. l. mn. trybu rozkazującego w rozmowie z wachmistrzem. Zob. W o j t a k : *Grzeczność po staropolsku...*, s. 529.

form. Uwzględnienie dużej liczby form reprezentujących pierwszy stopień honoryfikatywności uznajemy za przejaw mimetyzmu. Do XVI w. formy 2. osoby l. poj. były uznawane za zwroty neutralne, nie funkcjonowały zatem jako sposób ujawniania dystansu społecznego.¹³ Naśladująca spontaniczne dialogi komedia pokazuje proces odchodzenia od tego zwyczaju. Marancyja (sługa) mówi do Pana: *Matyjasz mi dał słowo, ty nie bądź od tego, A dopomóż zarówno wesela naszego* (s. 22)¹⁴ nie naruszając ówczesnych konwencji grzecznościowych. Oficjalność relacji między ludźmi nierównymi stanem wyrażało się bowiem wówczas za pomocą leksykalnych wykładników kategorii honoryfikatywności: tytułatury i rzeczownika *pan* poprzedzanego czasem przydawkami w rodzaju *laskawy, wielmożny* itp. Porównajmy następujące fragmenty wspomnianej komedii: Marancyja do Pana: *Służę, panie, czas wielki a zawsze życzliwie, Będę służyć na wieki, dopomóż chętnie* (s. 22); Matyjasz do Pana: *Jedno, niech z wolą będzie, panie, twą, laskawy* (s. 15).

Formom rozkaznika przypada w analizowanym tekście z reguły rola wykładników różnych odcieni grzeczności, uprzejmości. Wynika to przede wszystkim ze znaczeń samych tych form.¹⁵ Może być ponadto związane z ich przekształceniami, a także dobozem innych wykładników kategorii honoryfikatywności. Zróznicowanie repertuaru owych wykładników w wypowiedziach danej postaci służy na ogół zaskakująco precyzyjnemu sygnalizowaniu jej intencji. Widać to dobrze w replikach Matyjasza kierowanych do Marancyji. Udając przychylność dla tej, która go sobie „głupia podobała”, posługuje się on przewrotnie, w celu jej ośmieszenia, formami wołacza służącymi do pogłębiania prestiżu rozmówcy¹⁶: *Do ciebie Marancyjo, udała się droga* (s. 10); *Abo wątpisz o mojej, panno, stateczności* (s. 10); *Uczynię jednak k woli tobie, dziewko droga* (s. 27). Używane przez tę postać formy rozkaznika odsłaniają prawdziwe intencje bohatera (formuluje on

¹³R i t t e l : *Kategoria osoby...*, s. 80. Por. też przypis 10.

¹⁴Cytaty według edycji: *Dramaty staropolskie. Antologia*, t. 4, oprac. J. Lev. ński, Warszawa 1961.

¹⁵Na temat znaczeń rozkaznika pisze obszernie Z. T o p o l i ń s k a . *O kategoriach gramatycznych polskiego imperatiwu*, „Język Polski” 1966, z. 3, s. 168. Analizę funkcjonowania form zwracania się do adresata w różnych aktach mowy przedstawia D. B u l a : *O sposobach zwracania się do rozmówcy [w:] Prace językoznawcze 10. Z problemów współczesnej polszczyzny*, Katowice 1985.

¹⁶O użyciu form wołacza w tej funkcji pisze L u b a ś : *Słowiańska socjolingwistyka...*, s. 214. W wypowiedziach Matyjasza formy te funkcjonują jako grzecznościowe kłamstwa. Por. O ź ó g : *Zwroty grzecznościowe...*, s. 90. Nasz bohater pomija reguły konwensu w chwili, gdy zdobył już przychylność partnerki i zdołał ją ośmieszyć. Porównajmy następujące repliki: *Beszte kurofi, małpo, na coś mię przywiódła?* (s. 32), *Do diabła, piugawico, skryj się z swą miłością* (s. 37).

je zresztą także bezpośrednio). Nieliczne formy rozkaznika służą wyrażaniu prośby. Większość z nich to są polecenia: *Powiedz co rychlej* (s. 12); *daj* (s. 14); *A staraj się, byś prędko wesele sprawiła, Proś pana i ja będę, ludzi naprosz siła* (s. 14); *idź się ubierz* (s. 28). W wypowiedziach Marancyji brak analogicznego kontrastu w doborze wykładników kategorii honoryfikatywności.

Selekcja stanowi podstawowy proces akomodacyjny także w pozostałych analizowanych komediach. We wszystkich przeważają formy reprezentujące pierwszy poziom honoryfikatywności. Pojawiają się one w dialogach osób równych statusem społecznym lub znajomych. Stanowią też ważny wykładnik relacji starszy – młodszy. Formy rozkaznika są przy tym wspierane innymi czasownikowymi wykładnikami kategorii honoryfikatywności (2. os. l. poj.), a także wykładnikami zaimkowymi (*ty, twa, twój* itd). Sytuacyjnym zmianom stopnia uprzejmości służy natomiast użycie eksponentów leksykalnych tej kategorii. Szczególnie wyraziste są, charakterystyczne dla komedii sowizdrzalskiej, żartobliwe przekształcenia nazw¹⁷: *Panice kalamarzu, proszę twej miłości, Zebyście kole niegołożyli pilności* (s. 508) mówi Wyrwa do Bakalarza w *Komedycji o Wawrzku do szkoły i ze szkoły*. Szoltys, bohater komedii *Szoltys z Klechą*, zwraca się zaś do Doktora: *Słuchaj, panie koktorze, słuchaj bardzo mało* (s. 500).

Selekcja, o której tu mowa, jest procesem złożonym, gdyż składają się na nią mechanizmy redukcji uwzględnionych w tekstach poziomów honoryfikatywności, a także doboru wykładników językowych eksponujących konkretny poziom. Dobór taki oznacza z reguły intensyfikację form. W analizowanych komediach poufałość jest sygnalizowana przez formy 2. os. l. poj. rozkaznika. Dystans wyraża się zaś głównie za pomocą form 2. os. l. mnogiej. Obowiązują przy tym następujące realizacje: a) wy + rzeczownik + czasownik w 2. os. l. mn., np.: *Przepróście wy, magister, naprzód jegomości* (*Komedia rybaltowska nowa*, s. 117)¹⁸; b) rzeczownik w wołacz + czasownik w 2. os. l. mn. np.: *Słyszcie pater* (*Wyprawa plebańska*, s. 29); c) czasownik w 2. os. l. mn. (nagromadzenie tych form można obserwować w *Wyprawie plebańskiej* i komedii *Albertus z wojny*). Drugi sposób eksponowania dystansu to użycie form typu *pisz + Waszmość, Waćpan...* itd. Pojawiają się one znacznie rzadziej niż poprzednie, chociaż w niektórych tekstach pełnią funkcję jedynych wykładników wyższych poziomów honoryfikatywności (por. np. utwór zatytułowany *Dziwostąb dworski*).

¹⁷Por. na ten temat S. G r e s z c z u k : *Wstęp* [do:] *Antologia literatury sowizdrzalskiej XVI i XVII wieku*, Wrocław 1985, s. 78–79.

¹⁸Cytaty według edycji *Antologia literatury sowizdrzalskiej...*

I	pisz	Wyraża poufalość, bezpośredniość.
II	piszcie (kumie, gospodarzu ...)	Forma ogólnogwarowa, wyraża dystans; używana w odniesieniu do osoby starszej, szanowanej; osoby spoza środowiska wiejskiego. ¹⁹
	piszta (kumie, gospodarzu ...)	Funkcja analogiczna, lecz ograniczony zasięg terytorialny i zmienność roli tej formy w ciągu wieków. ²⁰
	pisz pan	Wyraża dystans w stosunku do osoby spoza środowiska wiejskiego. ²¹
III	niech (kum, gospodarz, pan) piszą / pisze	Forma szczególnie uroczysta, eksponuje dystans wynikający z różnicy wieku, może się odnosić do adresata spoza wiejskiej wspólnoty. ²²

Liczba technik akomodacyjnych zwiększa się w tekstach stylizowanych na gwarę, co pokażemy na przykładzie dramatu W. Bogusławskiego *Krakowiaki i Górale* oraz *Wesela* S. Wyspiańskiego. W obu utworach odnaleźć można wykładniki kategorii honoryfikatywności, charakterystyczne dla języka ogólnego i gwar. Wiąże się to w sposób oczywisty z miejscem akcji i typem bohaterów. W utworze Bogusławskiego dominują formy czasownika w trybie rozkazującym wywodzące się z języka ludowego. Przyjmujemy hipotetycznie następujący schemat poziomów honoryfikatywności wyrażanych

¹⁹Por. m. in. K. N i t s c h : *Dialekty języka polskiego*, Wrocław-Kraków 1957, s. 55; K. D e j n a : *Końcówki i formy dualne czasowników w gwarach Kielecczyny*, Rozprawy Komisji Językowej ŁTN, t. 11, Łódź 1965, s. 17 i 18; W. M a k a r s k i : *Konstrukcje pluralis maiestatis w gwarach Rzeszowszczyzny*, „Poradnik Językowy” 1973, z. 1; A. T o m a s z e w s k i : *Mowa ludu wielkopolskiego*, Poznań 1934, s. 41; J. M a z u r : *Końcówka -ta w funkcji pluralis maiestaticus w gwarach Lubelszczyzny*, „Język Polski” 1 71, z. 5, s. 372; *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, Wrocław 1978, s. 234.

²⁰M a z u r : *Końcówka -ta...*, s. 372, gdzie czytamy, że po zaniku liczby podwójnej nastąpiło m. in.: „przejęciowe zachwianie systemu koniugacyjnego, wyrażające się utrzymaniem w l. mn. końcówki -cie obok nowej -ta oraz tworzenie form grzecznościowych także końcówką -ta obok istniejącej już -cie. Prawdopodobnie stan taki był dość powszechny na znacznych obszarach Polski w w. XIX [...]”. Współcześnie J. Mazur notuje przykłady użycia form z końcówką -ta w funkcji grzecznościowej w gwarze wsi biłgorajskich.

²¹Formy typu: słuchaj pan, Waćpan ... mogły w gwarach funkcjonować jako trwałe pożyczki z języka ogólnego. Ich funkcja honoryfikatywna była ściśle związana z typem aktu mowy. Zmieniał się ich status w zależności od tego, czy były składnikami próśb, czy pogroźek lub innych odmian rozkazów.

²²Por. M a k a r s k i : *Konstrukcje pluralis...*, s. 31; R i t t e l : *Kategoria osoby...*, s. 192.

za pomocą rozkaźnika w gwarach²³ (patrz tabela pow.):

Formy rozkaźnika pojawiające się w *Krakowiakach i Góralach*, w większości gwarowe, dają obraz nieco odmienny:

I	pisz	
II	piszcie	(ojce, panie Bartku, panie Bryndus, pani Doroto, moja pani Doroto),
	piszta	(moja pani młynarko), (dwie realizacje konkretne: spsecajta, oddajta),
	pisz	(Waspan, panie młynarzu, mój panie, mój kochany panie Micchodmuchu),
III	niech	(Waspan) pisze

Porównanie obu schematów pozwala dostrzec redukcję niektórych wykładników przewidzianych przez gwarę. Brak gwarowych form reprezentujących trzeci poziom honoryfikatywności (typ: niech kum napiszą). Dialogi analizowanego dramatu nie wymagają jednak przywoływania wspomnianych form. Selekcja owa nie jest więc procesem stylotwórczym. Wśród procesów akomodacyjnych, które nie są obojętne dla stylu tekstu, przyjdzie nam natomiast wymienić: intensyfikację, kontaminację i substytucję.²⁴ Intensyfikacja dotyczy liczby realizacji form stanowiących wykładniki poszczególnych poziomów honoryfikatywności. W tekście *Krakowiaków i Górali* przeważają formy rozkaźnika typu *pisz*, co stanowi odbicie relacji społecznych między uczestnikami dialogów i obrazuje hierarchię postaci w samym dziele. Bohaterami głównymi, często występującymi w dialogach scenicznych, są osoby, które mogą się do siebie zwracać w sposób poufale bądź bezceremonialny. Wspomniane formy pojawiają się więc: a) w kontaktach osób starszych z młodszymi, np.: *sluchajze* (s. 13), *sprobujno* (s. 15), *nie spodziewaj się, bądź zdrów* (s. 15) itd., (Dorota do Stacha); b) w kontaktach osób równych wiekiem i statusem, np.: *Patsaj* (s. 1), *nie lękaj się* (s. 2), *ośmielze się* (s. 3), *mów* (s. 5) itd., (Jonek do Stacha); c) w kontaktach osób równych wiekiem, lecz nierównych stanem, np.: *powiedz mi* (s. 23), *sluchajze* (s. 32), *bądź cierpliwy* (s. 41), *przyrzecz jej* (s. 54) itd. (Bardos do Stacha).

Kontaminacja decyduje o kształcie drugiego poziomu honoryfikatywności.

²³Szczególnie trudne jest odtworzenie poziomów honoryfikatywności ze względu na niewielką liczbę uwag dotyczących tego zagadnienia w literaturze poświęconej gwarom. Najważniejsze źródło informacji stanowi więc fragment książki R i t t e l: *Kategoria osoby...*, s. 191-194.

²⁴T. S k u b a l a n k a wymienia je wśród funkcji akomodacyjnych uniwersalnych. Por. *Założenia gramatyki...*, s. 149.

Charakter kontaminacyjny tego poziomu w odniesieniu do tekstu *Krakowiaków i Górali* wiąże się: a) z naśladowaniem charakterystycznego dla wiejskiego środowiska wprowadzania form grzecznościowych z polszczyzny ogólnej w kontaktach z ludźmi spoza tego środowiska (stąd w replikach kierowanych do Studenta Bardosa formy typu: *obrót Waspan, daj mi Waspan spokój, słuchaj Waspan*), b) z imitowaniem zachowań językowych osoby spoza środowiska wiejskiego, która może używać form gwarowych w rozmowach z przedstawicielami społeczności wiejskiej (stąd w replice Bardosa kierowanej do Doroty forma *nie psujcie*), c) z uwzględnieniem form gwarowych o zróżnicowanej geografii²⁵ (formy z końcówką *-ta* są jednak nieliczne).

Trzeci poziom honoryfikatywności kształtuje się, jak widać na schemacie, w wyniku substytucji i selekcji. Tekst zawiera zaledwie jedną realizację: *Niechno Waspan tak nie bałamuci* (Morgal do Bardosa, s. 64), o użyciu decyduje prestiż odbiorcy, jako osoby spoza środowiska wiejskiego.

Przejdźmy do charakterystyki paradygmatu form i poziomów honoryfikatywności realizowanych przez rozkazniki w tekście *Wesela* S. Wyspiańskiego. Płaszczyzną odniesienia dla tak pomyślanej analizy musi być przede wszystkim schemat poziomów honoryfikatywności dla rozkaznika w języku ogólnym na początku XX wieku.²⁶ Porównajmy:

- I pisz
- II pisz (pan, pani + klasa otwarta)
- III niech (pan, pani + klasa otwarta) pisze

W *Weselu* natomiast odnajdujemy następującą realizację poziomów honoryfikatywności:

- I pisz
- II pisz (pan, pon, pani, ksiądz dobrodziej)
pisz (Wasza Mość, panie Włodzimierzu, Waszmość)
piszcie (bracie, matuś, gospodarzu, panie wójcie, kumie, matka)
- III niech (pan, panna, Rachel, jegomość, ksiądz dobrodziej) p sze
lub piszą

Utwór ten zawiera więc formy trybu rozkazującego charakterystyczne dla polszczyzny przełomu wieków XIX i XX, formy staropolskie oraz formy właściwe gwarze. W związku z tym możemy uznać selekcję i kontaminację za najważniejsze sposoby realizacji paradygmatu form rozkaznika w *Weselu*.

²⁵W. T a s z y c k i : *Język ludowy w „Krakowiakach i Góralach” W. Bogustawskiego*, „Pamiętnik Literacki” 1951, z. 2, s. 421 i 425. Mieszanie cech gwarowych północnopolskich z południowopolskimi uznaje autor za istotną cechę języka *Krakowiaków i Górali*.

²⁶Por. cytowane prace R. Huszczy. Mój schemat odbiega od tych propozycji ze względów, o których piszę w przypisie 4.

Selekcja związana z redukcją i intensyfikacją polega na nadaniu formom poufałym funkcji dominujących wykładników kategorii honoryfikatywności. Odtwarza się w ten sposób relacje społeczne między postaciami dramatu. Formami tymi posługują się więc osoby starsze w rozmowach z młodszymi i postaci równe sobie wiekiem lub/i statusem społecznym. Analizowane elementy językowe służą ponadto imitowaniu zmienności stanów emocjonalnych i związanego z tym obniżenia uprzejmości. Przykład stanowi rozmowa Czepca z Żydem (akt I, scena 29), w której Czepiec do Żyda krzyczy *Lżesz!* a Żyd mówi w desperacji: *Weź skąd chcesz!*

Dla stylu tekstu ważniejsze znaczenie ma rozszerzenie repertuaru wykładników analizowanej kategorii o formy gwarowe i staropolskie. W związku z tym drugi poziom honoryfikatywności, poziom obrazujący dystans między uczestnikami dialogu, powstaje w wyniku kontaminacji elementów różnych odmian języka. Kontaminacyjny charakter mają też poszczególne warstwy, por.: *pisz pan* i *pisz pon*. Komplikuje się przez to i bogaci jego kształt, a zatem bardziej precyzyjnie mogą być wyrażane różnorodne poziomy dystansu. Bogactwo relacji między bohaterami reprezentującymi różne środowiska społeczne, różne grupy wiekowe i towarzyskie może dzięki temu znaleźć pełne odzwierciedlenie w wykładnikach kategorii honoryfikatywności, zwłaszcza gdy uwzględni się cały ich repertuar. Osoby z tego samego środowiska nie znające się nie muszą prowadzić rozmów analogicznie skonstruowanych. Poeta na przykład posługuje się w dialogach z Rachelą mniej oficjalnymi formami: *Sproś pani, jakich chcesz gości* (I, 36), *patrz pani* (II, 21) i formą uroczystą, uprzejmą: *To pani, o, proszę wejść* (II, 21). Obserwujemy więc obecność różnych wariantów w jednym dialogu lub w kolejnych rozmowach tych samych postaci.

Interesujące spostrzeżenia przynosi też analiza repertuaru wykładników kategorii honoryfikatywności funkcjonujących w idiolekcie jednej postaci. Czepiec na przykład używa wielu elementów eksponujących I poziom honoryfikatywności w rozmowach z osobami młodszymi: *Nie kręć się, podź ze mną* (III, 9) – do Kuby lub w chwili gniewu, o czym już była mowa. Różne odcienie dystansu zaznacza posługując się bądź formami gwarowymi: *Ni macie ka? W drodze stojcie* (III, 10) – do Dziada, *Dejcie matka, spokój dziś* (III, 32) – do Gospodyni bądź zaadaptowanymi prawdopodobnie w gwarze formami z języka ogólnego: *Weź pan sobie żonę z prosta* (I, 25) – do Poety, *podź tu pon* (III, 23) – do Pana Młodego, *niech jegomość się nie gniewa* (I, 29) – do Księdza. Stopień uprzejmości wyrażany przez te formy jest modyfikowany kontekstowo.

Pora na sformułowanie uogólnień. W najstarszych analizowanych ko-

mediach liczba technik akomodacyjnych jest niewielka. Dominuje selekcja związana ściśle z mimetyzmem.²⁷ Składające się na ową selekcję procesy redukcji i intensyfikacji form obejmują te zjawiska językowe, które pozwalają w sposób najbardziej precyzyjny obrazować relacje między uczestnikami dialogu. Pokazuje się więc przede wszystkim relacje społeczne. Dobór wykładników honoryfikatywności zależy, w związku z tym, od ról społecznych nadawcy i odbiorcy i role te w tekście literackim są przedstawione za pomocą wykładników owej kategorii. Nie mniej istotne jest prezentowanie sytuacyjnych zmian w sposobie użycia form nacechowanych pod względem stopnia uprzejmości i poufałości, związane z wprowadzaniem ich do różnych aktów mowy. W ten sposób owe formy stają się ważnymi eksponentami stylizacji na potoczność.

W tekstach stylizowanych na gwarę obserwować można działanie wielu procesów akomodacyjnych. Decydują one o liczbie i kształcie realizowanych w tych dramatach poziomów honoryfikatywności. Pozwalają na precyzyjne przedstawienie zróżnicowania relacji społecznych między uczestnikami dialogów i intencji, którymi się oni kierują w konkretnych replikach. Uderzająca jest analogia, dotycząca typów akomodacji. W odniesieniu do obu utworów trzeba też wiązać przywołanie owych technik z chęcią wykreowania dialogów zbliżonych w dużym stopniu do spontanicznych rozmów. Wykładniki kategorii honoryfikatywności pełnią w nich funkcję stylizacyjną. W *Krakowiakach* i *Góralach* trzeba je sytuować wśród licznych innych eksponentów stylizacji na gwarę. W *Weselu* natomiast gwarowe składniki kodu grzecznościowego jawią się jako wykładniki ról językowych w rozmowach postaci o nierównorzędnych rangach społecznych. Zakres stosowania tych form w replikach przedstawicieli społeczności miejskiej staje się jednym ze sposobów bogacenia i różnicowania ich idiolektów. Analogiczna jest funkcja form ogólnopolskich przywołanych w wypowiedziach bohaterów wiejskich.

Резюме

В данной работе проанализировано функционирование форм повелителя как показателя категорий грамматического способа выражения вежливости в текстах избранных драм. В форме повелителя грамматизируется способ выражения

²⁷J. Ł o ś traktuje wszelkie staropolskie utwory literackie jako teksty dokumentujące sposoby funkcjonowania elementów kodu grzecznościowego poza literaturą.

вежливой информации о общественных и общительных соотношениях между участниками акта общения. В художественных текстах эти формы используются особым образом, подчиняясь процессам стилистического приспособления. Формы этих процессов связаны со стилем художественного произведения. В самих древних проанализированных комедиях количество приспособленных техник небольшое. Однако, в содержащихся диалогах, стилизованных на разговорный язык, общественные реляции между участниками придаются удивительно точно. Большая разнообразность приспособленной техники можно заметить в драмах стилизованных на говор. О форме образующихся в этих текстах уровней грамматического выражения вежливости решают: интенсификация, контаминация, замещение. Формы повелителя исполняют также существенную стилизационную функцию, становясь показателями языковых ролей в разговорах персонажей разного общественного значения, участвующих в обогащению и дифференцированию их идиолектов.

Summary

The study analyzes the functioning of imperative forms as exponents of the category of honorificity in the texts of dramas. The imperative forms carry the grammaticalized information about the social and personal relations between the participants in an act of communication. In artistic texts these forms are used in a special way, they are subjected to the processes of stylistic accommodation. The nature of these processes is closely connected with the style of a literary work. In the earliest comedies under analysis the number of accommodation techniques is small. Nevertheless, their dialogues styled in common parlance render the social relations between the speakers in an unexpectedly precise way. A greater diversity of accommodation techniques can be found in dramas styled in slang. The honorificity levels in those texts are determined by intensification, contamination and substitution. The imperative forms play a significant function of stylization: they are exponents of linguistic roles of the characters that have unequal social standing, thus enriching and diversifying their idiolects.